

Ich bin mir vermittels der äußeren Erfahrung ebensowohl der Wirklichkeit der Körper als äußerer Erscheinungen im Raume wie vermittels der inneren Erfahrung des Daseins meiner Seele in der Zeit bewußt, die ich auch nur als einen Gegenstand des inneren Sinnes durch Erscheinungen, die einen inneren Zustand ausmachen, erkennen kann, und wovon mir das Wesen an sich selbst () unbekannt ist (Kant, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, 1783, Akademie Textausg IV, 336)

(Benjamin) De culturele formaties vervormen ervaring tot louter belevenis (*Erlebnis*, isolering van gebeurtenissen uit een betekenisvolle context), vervreemden oorspronkelijke ervaringsmogelijkheden (*Erfahrung*, integratie van gebeurtenissen in het individuele en collectieve geheugen) (Jay, *Adorno*, 1984, 74-76).

() wetenschap reduceert alles tot stofjes. En de zwevers zien overal krachten, geesten en spirituele bedoelingen. Maar daartussenin zit de menselijke ervaring, en die is uiteindelijk waar het om gaat, de toetssteen van alle kennis. Die moeten wij weer serieus leren nemen. (Jos Kessels, *Het welgetemperde gemoed*, 2019, 133)

Inleiding

Het interview van ervaring is af. Ik heb het materiaal om aan het filosofische deel van dit hoofdstuk te beginnen. In de omschrijving van ervaring staan beweringen over de rol van niet weten in ervaring, over (al dan niet vertekend) het in ervaring verschijnen van het eerdere geheel voor ons en over herhaling van ervaring die er al is vóór de ervaring. Ik ben klaar om verder te gaan. Maar dan gebeurt het volgende.

Vandaag loop ik met mijn ziel onder de arm. Mensen begrijpen die uitdrukking meteen. Hoewel niemand ooit in het echt iemand met de ziel onder de arm heeft zien lopen. De woorden vatten een fenomeen dat helemaal niet tastbaar is en toch realiteitswaarde heeft. Omdat iedereen die ervaring wel eens heeft. Of preciezer: deze formulering gebruikt om een ervaring uit te drukken. Waarschijnlijk voor vele verschillende ervaringen. Dat zegt iets over zowel ervaringen als de uitdrukking. Het is niet alleen vreemd om die ervaring te hebben en er die woorden aan te geven. Het is bovendien een ervaring van ons zelf als een vreemde².

Onverwacht overvalt mij de vraag waarom dit deel van het hoofdstuk in 's hemelsnaam nodig is. Dat is de reden voor het met de ziel onder de arm lopen. OK, wat in het eerste deel is opgeschreven is handig in gesprekken over ervaring. Maar waarom moet ik er iets mee in de filosofie? In het beoefenen van filosofie als zelf opvoeding is ervaring een activiteit in en

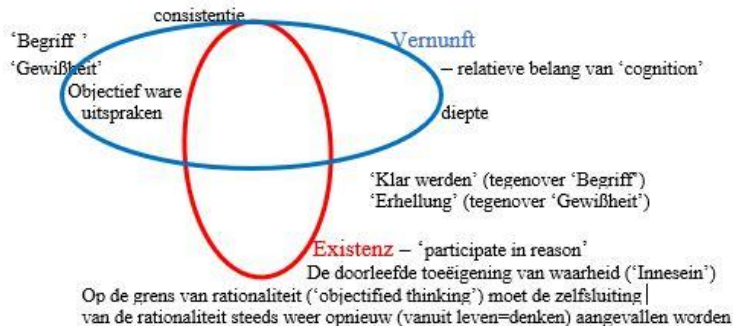
¹ regte061@planet.nl; www.watknietbegrijp.nl

² Voor een poging tot ontwarring zie Paul Verhaeghe, *Intieme vreemden*, St Maand van de filosofie, 2022. Voor een begripshistorische en

kritische uiteenzetting zie Benjamin Jörissen, *Selbst und Identität* (2000). Een op de drie jongeren maakt gebruik van het platform Realme: iedere twee minuten een foto van je zelf posten.

onderwerp van filosofie. Ervaring verwezenlijkt het deel nemen aan de rede, aan het streven naar inzicht in het zijn en naar uitdrukken van het ware. Ervaring draagt bij aan het verstaan en begrijpen van het leven in specifieke tijdperken en omgevingen. Vooruit: 'in de bocht van de tijd'. Ervaring helpt ons bij het in specifieke situaties juiste gebruik van algemene kennis

Jaspers, Ruimte van rede en existentie

met het oog op het goede (phronèsis). Daarvoor moet je weten hoe je met doelen en middelen moet omgaan. In deel 1 heb ik het over vervuilde ervaring, ofwel betwijfel ik of we ervaring nog wel goed genoeg (kunnen) gebruiken voor wat

waar is. Voor filosofie als zelfopvoeding moet waarheid aan logische wetten voldoen, maar ook in mensen ('Existenz') als waar bestaan, 'doorleefd' worden (zie figuur). Wat kennelijk op grote schaal niet mogelijk is, mensen in valse waarheden verstrikt. Daarom moest ik zo nodig beginnen aan dit hoofdstuk. Het met de ziel onder de arm lopen is direct afgelopen. In dit tweede deel onderzoek ik ervaring niet als entiteit of ding, maar als een fenomeen met een veelvoud van filosofisch interessante kenmerken over relaties, individuen, omgevingen en waarheid. Nou is filosofie beoefenen een pot scrabble die al heel lang duurt. Met waarheid als inzet. Uit de set van letters (bank) heeft iedere deelnemer een aantal letters (letterwaarde) gehaald en op het plankje voor zich. Dat bepaalt welke woorden je kunt vormen. Het bord (woordwaarde) en wat de anderen daar al aan woorden op gelegd hebben, plus wat op hun plankje staat, bevordert of belemmert verder jouw mogelijkheden. Net als je taalvermogen. Uiteraard betwisten ze altijd de woorden die jij legt. Waar pak je ervaring in de geschiedenis van de filosofie op, bij wie en waarom? In de 17^e eeuw legde Descartes het woord ervaring bewust niet. Alleen zo behield het spel in zijn ogen toch nog een goddelijke dimensie. Andere spelers doen er alles aan om het woord ervaring wel te leggen. Juist om zo verlost te zijn van het christelijke Woord en daarbij horende dogma's. Die volgens hen niet in het spel thuishoren. En als bijvoorbeeld in de 18^e eeuw de alles verbrijzelende Kant ervaring toch niet correct opvat, gezien met de ogen van de 20^e eeuwse filosofie, veranderen we dat gewoon in wat hij had moeten zeggen. Daar worden boeken over vol geschreven en nog interessant ook³. Vermoedelijk behoort ik zelf tot nog weer een andere soort. Ervaring bevat signalen van (herinneringen aan) een geheel, maakt ons deelgenoot van iets groters waarin wij participeren zonder het te (kunnen) kennen. Wat je niet weet, maar door resonantie en mimesis in het leven wel ervaart en uitdrukt is dat geheel⁴. Kun je geloven⁵ dat ervaring toch een transcendente grond van zijn ontsluit?

³ Bijvoorbeeld door Collingwood en door Strawson. Zie Vanheeswijck, 'De Kantiaanse erfenis van R.G. Collingwood en P.F. Strawson', in TvF, 68/4, 2006, 725-762

⁴ Wie zich nog afvraagt wat dat geheel dan is, denke – behalve aan de moederborst – aan gezin, erf, familie, wijk, dorp, sportteam, kerkgenootschap, jaarlijkse kermis, concert tot en met fanclub en andere 'gehelen' van 'woord en ding'. Vooral aan 'het eerdere geheel voor ons' in je hand en op het scherm voor je.

⁵ 'A belief is true if and only if things are as one who holds that belief thereby believes them to be' (Strawson on Truth, 1973)

Reflecteren op ervaring is iets anders dan een materie bewerkende handeling in een fabriek of het toevoegen van diagnoseresultaten aan een medisch dossier. In de reflectie nemen we afstand, zetten we vooroordelen op het spel en accepteren we dat je door iets te verstaan niet degene blijft die je was. En je hebt voorbeelden nodig van wie je iets kunt leren. Er is een ruime keuze uit 'wetenschappelijke' en 'transcendente' benaderingen van ervaring. Om hun transcendent respectievelijk immanente opvattingen van ervaring heb ik Voegelin, Gadamer en Aristoteles en hun verschillende filosofie benaderingen en opvattingen van ervaring uit de lijst mogelijkheden gekozen (bijlage). De eerste, de onbekendste van de drie, levert een meditatief rationele benadering van transcendent ervaring. De tweede levert in de naoorlogse 20^e eeuw een interessante theorie van de hermeneutische ervaring zonder plaats voor transcendentie. Mensen staan 'in het midden' van de taal en ervaring is dan ook talige ervaring. Ook de laatste, kortweg de Filosoof sinds de 5^e eeuw v.C., is immanent gericht. Hij geeft fundamentele begrippen van hoe leven 'werkt' en meer specifiek van de menselijk ziel in het realiseren van het doel van leven en van de rol van ervaring.

Verwacht na behandeling van deze drie filosofen niet meer grip te hebben op ervaring, op je 'zelf' en 'de wereld'. Je hebt wel meer keuze voor het reflecteren op ervaring. Voor mij is het resultaat een in schijn waar narratief over ervaring, voortkomend uit de activiteit van een verhalend zelf. Die zich bewust is van de veronderstellingen en vertekeningen.

Ervaring bij Voegelin, Gadamer en Aristoteles

Dit lichaam bewoon ik al jaren en leer ik gaandeweg nóg beter ervaren. Dankzij medische techniek en kennis weet mijn huurlingenleger meer van hoe het er aan de binnenkant van mijn lichaam écht mee staat, - in alle details van cellen, vaten, weefsels, organen en botten - dan ik. In de ervaring van de medische zorg die ik krijg voeg ik die kennis op niet wetende wijze toe. Dat verdiept de ervaring van dit (zieke) lichaam. Bij het uitpluizen van ervaring gebeurt iets soortgelijks: ik heb me erin verdiept en krijg er beschrijvingen van ervaringen, kennis en opvattingen van anderen bij. In gesprekken over ervaring, over het perspectief van anderen op en ervaring met ervaring, kreeg ik gelukkig een aantal spiegels. Elk perspectief op, elke theorie of reflectie over ervaring is een reeds met historische tijd en ruimte van leven verzadigde *handeling*. Dat geldt ook voor die van de drie hier na komende filosofen.

Voegelin

Eric Voegelin (1901-1985) is de meest onbekende van de drie filosofen, ondanks zijn omvangrijke oeuvre (34 banden). Aan het onvoltooide laatste deel van *Order & History* (1999) werkte hij van 1980 tot zijn dood. Hij scrabbelt op een heel eigen manier met God en mens, wereld en maatschappij. Hij expliciteert een punt van ervaring dat mij aantrekt. Ervaring is, aldus Voegelin, het *participeren* in het bewustzijn-realiiteit-taal complex, in gedaanten van dat complex, dat mensen generatie na generatie opbouwen en delen in een verstrikkende tijd. Vind ik mooi. Want er zit nog een zelf ontwerp opdracht en het ergens in kunnen geloven in het participeren door ervaring in zo'n bewustzijn-realiiteit-taal complex. Voegelins wijze van filosofie bedrijven is een zelf presentatie van de weg die hij heeft afgelegd in zo'n complex, als verzet tegen en tegenover de politieke ideologieën die, zoals hij zelf tijdens zijn leven ervaarde, zo desastreus zijn voor de menselijke ervaring en common sense.

Om die reden beoefent Voegelin meditatieve rationaliteit, een streven naar inzicht, als een politiek van de ziel. Politiek: de ziel in staat stellen om orde te scheppen in alle tegenstrijdige belangen in het ervaren mens te zijn in het omvattende. Vanuit de dagelijkse ervaring van mens zijn in de geschiedenis zoekt Voegelin in wat hem aan de realiteit, aan gebeurtenissen ontsnapt of hem eraan wil laten ontsnappen omdat het te erg is voor mensen om te verdragen. En vindt in de geschiedenis van de filosofie bij deze en gene het nodige inzicht (*noesis*, eerste principes). Daarin komt een taal en waarheid van realiteit naar voren die zichzelf in het menselijk bewustzijn toont. Een taal die zowel conceptueel als symbolisch is. De toevoeging symbolisch betekent dat er een verhaal is waar je in kunt geloven. Ieder verhaal ontsluit een nieuwe orde van bestaan, in concurrentie met eerdere verhalen. Het verhaal van Boeddha, van Jesus, van de Tao of van wat of wie dan ook. Voegelin heeft die verhalen bestudeerd en verwerkt. En hij kiest. Ik ken ze niet, dus kan ik noch oordelen over Voegelins keuze, noch kiezen. Maar ik kan zijn ingewikkelde manier van filosofie bedrijven wel mimetisch nadoen. Anders gezegd: ik zet 'm naar mijn eigen hand en uitdrukkingwijze.

Ik volg Voegelin in de algemene lijn van denken over transcendente ervaring (als zowel de orde van mens zijn als wel als kern van filosofie) en het zelfontwerp in relatie tot die bewustzijn-realiteit-taal complexen waarin ik participeer. Inclusief geloof in de idee dat die taal en waarheid van realiteit zich in het bewustzijn kan tonen als je er reflexief iets voor wilt doen. De sfeer waarin meditatieve rationaliteit wordt beoefend noemt Voegelin met een aan Plato ontleend begrip 'metaxis', een 'halverwege' waar alles begint⁶. De kant van mensen (bewustzijn) is daarbij niet zo moeilijk vast te stellen, dat is de eindige en historisch veranderlijke kant. De 'over' kant kun je allerlei namen geven afhankelijk van je voorstelling of van de reikwijdte van het verhaal waar je in gelooft. Als christelijk gelovig mens is metaxis voor Voegelin een plek waarin het door God geschapen evenbeeld van mens-zijn zich aan mensen onthult. Iemand anders stelt zich wellicht al tevreden met bewustzijn en taal dat reikt naar volmaakte realiteit of realistische volmaaktheid. Om de aan de natuur complementaire taak te verrichten die alleen mensen, door verbetering van bewustzijn-realiteit-taal complexen kunnen *be-werken*. Waardoor alles 'werkt' naar zijn doel. Wat is daarin de rol van transcendente ervaringen? Waarom moet volgens Voegelin filosofie zich daarmee bezighouden? Daarvoor moeten we naar (en over) grenzen van ervaring kijken⁷. Zoals de zwemster en orka's waarin grenzen tussen mens en dier transcendeerden.

Ervaring is ten eerste puur aanwezig, omvat alles op dit moment. Is ten tweede betekenisvol binnen een bewustzijn-realiteit-taal complex waarin je participeert. En wordt ten derde gekenmerkt door een grens. Eerder noemde ik al de vreemd-vertrouwd grens, de grens van (concepten van) tijd en ruimte, de ervaring van de ander als ander, de grens van eindigheid maar ook die van het nog niet ervaren of nog niet uitdrukbaar ervaren (er is nog geen taal). Overal waar er een grens van ervaring is, speelt transcendentie en er bestaan geloofwaardige getuigenissen en getuigen van die ervaringen. Voegelin probeert in zijn participatie op zijn wijze zo'n getuige te zijn. Maar er zijn genoeg andere 'grenspalen' die getuigen. 'As steals the morn' (Händel) hoort ook bij ervaring van transcendentie. Of 'Pur ti miro' van Monteverdi (Rial, Jaroussky, Pluhar). Dat je donkere stemming tussen levenslust en levenseind verlegt naar een 'universele' uitdrukking van liefde tussen mensen. Net als 'The Sign of the Times', van TTB in de Bataclan op 15112022, (youtube op 1.55 uur):

⁶ In het midden ook omdat het verhaal van elke ideologie met een absoluut beginpunt, het Woord begint.

⁷ Zie www.marinterpstra.nl van Marin Terpstra, 2.1.1. Transcendentie, de ervaringswereld en haar grenzen

If we never learn, we been here before
Why are we always stuck and running from
The bullets?
The bullets
We never learn, we been here before
Why are we always stuck and running from
The bullets?
The bullets

Gadamer

In de 20^e eeuw zet zich in de naoorlogse filosofie de 'linguistic turn' door. Bij Gadamer (1900-2002)⁸ neemt niet de ziel zoals bij Voegelin en Aristoteles, maar taal de centrale plaats in. Zijn benadering heeft een zekere schatplichtigheid aan Hegels dialectiek van de geest en Heideggers 'Dasein' filosofie. Maar ook aan Aristoteles. We zien hierna dat Aristoteles' ervaringsbegrip tot in karaktervorming en voortreffelijkheid van handelende mensen reikt. Je wordt alleen verstandig door herhaalde ervaring. Zoals de arts door in de spreekkamer te luisteren naar de patiënten. Het model dat Gadamer in zijn hoofdwerk *Wahrheit und Methode* (1960) toepast op in de hermeneutische opgave gelegen problemen is een kopie van Aristoteles' ethische model dat hij tegenover dat van de *techne* plaatst (o.c. 307). In de *techne* is vakkennis om iets te kunnen maken gescheiden van ervaring. Bij ethische kennis niet. Ethische kennis houdt zelf al een soort ervaring in zich, misschien zelfs wel de meest fundamentele vorm van ervaring überhaupt (idem, 305). Hij kritiseert Aristoteles omdat hij alleen interesse heeft voor ervaring die bijdraagt aan begripsvorming. Daarmee ziet Aristoteles het proces in ervaring over het hoofd en met name het wezenlijk *negatieve* karakter van dat proces (idem, 335). Het proces is niet te beschrijven als een ongestoorde productie van typische algemene kenmerken. De voortbrenging gebeurt door het steeds opnieuw weerleggen van foutieve algemene kenmerken. Dat komt overeen met dagelijks taalgebruik: ervaring als passend in onze verwachtingen en bevestigend of ervaring die men mee 'maakt', als negatieve ervaring (die *onthutsend*, *grenservaring* kan zijn).

Hermeneutiek is een opvatting over het verstaan van mens en wereld die zich (ten tijde van de positivisme-strijd) onderscheidt van het wetenschappelijke kennen en de daarin geldende logica. Begrip en begrijpen worden, net als ervaring, anders voorgesteld dan in wetenschap.

In paragraaf II 3 b *Der Begriff der Erfahrung*, (idem, 329-344) behandelt Gadamer eerst heel instructief het ervaringsbegrip van Aristoteles en wat hij daarvan vindt (zie boven). Daarna gaat hij langs Bacon (Francis rond 1600) en Hegel, van wie hij negatieve ervaring, omkering overneemt. Daar kom ik nog op terug. Voorbij Hegel en met kritiek op Dilthey en Husserl, eindigt hij met de hermeneutische ervaring. In termen van hermeneutische ervaring is elke 'theoretische' handeling een je inschakelen in het 'Wirkungsgeschichtliche Bewußtsein'. Een historisch ervaren bewustzijn ontzegt zichzelf de volledige doorgronding van fenomenen en blijft open voor de ervaring van de geschiedenis (idem, 359).

⁸ Ik schrijf vanuit mijn ervaring met Gadamer bestuderen en de herhaling van die ervaring bij het schrijven van dit hoofdstuk. Gert-Jan van der Heiden, *Metafysica* (Boom, 2021) behandelt zoals dat hoort in een leerboek Gadamer op p. 195-207 en de ervaringsopvatting p. 198-202. Zelf ook Gadamer lezen heeft altijd de voorkeur.

In Gadamer zijn veel kenmerken terug te vinden uit mijn omschrijving in deel 1. Zoals ervaring als ervaring van eindigheid, 'de noodzaak de eigen uitgangspunten los te laten, een proces dat culmineert in *'docta ignorantia'* (Oudemans, 1988, 69) en van lijden (waarvan je kunt leren). Zoals ervaringen die door dezelfde ervaringen worden bevestigd. Zoals het geheel dat in de interpretatie aanwezig is (WM, 1960, 429; 432). Misschien gewoon omdat ik me die kenmerken van ervaring nog 'herinnerde' uit de eerdere bestudering van *Wahrheit und Methode* (van 12 november tot 5 december 1978, ik weet nog aan welk bureau, in welke kamer). Eén door Gadamer genoemd kenmerk van ervaring dat ik wel ervaren heb ontbreekt echter. Het bestuderen van *Wahrheit und Methode* was inderdaad een *negatieve* ervaring (336): een inzicht in tot dan toe *de dingen niet goed gezien te hebben*. Ondanks mijn empirisch-analytische (Blalock; De Groot; Nagel), dialectisch-kritische (Hegel, Marx, Gramsci, Frankfurter Schule) en interpretatieve (Chicago School, Berger & Luckmann; CCCS) scholing. De les daaruit: hoe hard je er ook op studeert om je ware kennis eigen te maken, nog steeds kun je de dingen niet goed gezien hebben. De interpretatieleer van de hermeneutische ervaring keerde in dat opzicht, op dat moment mijn bewustzijn 'om'.

Zo'n negatieve ervaring, die mogelijkheid van inzicht, houdt het vermogen open om vragen te stellen bij de eigen tot dan toe geldende oordelen (vooroordelen), als garantie tegen dogmatiek. Als ik Gadamer recht wil doen, en dat is bij hernieuwde bestudering weer een negatieve ervaring, gebruik ik bij die omkering niet het woord bewustzijn maar taalspel. Want hermeneutische ervaringen spelen zich af in het 'midden van taal' tussen subject en wereld: de ervaring van de wereld is een taalervaring (1960, 432 e.v.), de taal 'spreekt', de dialectiek erin is die van vraag en antwoord. De eigenlijke prestatie van taal is volgens Gadamer het in het verstaan versmelten van horizon van 'tekst' en interpretator (idem, 359). Door de constructieve daad van het verstaan wordt elke 'tekst' – of het nou de Antigoné is, een wijsgerig werk uit de 17e eeuw, een eigentijdse ontwikkelingsgeschiedenis als in *Het welgetemperde gemoed* (Kessels, 2019) of in *Leven, spel en dood van Florian Mazrek* (Kadare, 2003) - opnieuw opgenomen in de horizon van actuele mensen. Het grondwoord van heel Gadamers hermeneutiek is het woord spel. Spelen met taal brengt de wereld ter sprake. Daarin toont zich de mens onderdeel van natuur, zijn spelen is een natuurgebeuren.

De ziel is geen onderwerp meer bij Gadamer, maar niet weten in de vorm van mimesis des te meer. Via mimesis als spiegelen (wat het speculatief maakt) bestaat tussen de wijze waarop het schone zich uitdrukt (namelijk als het goede en ware in één) en waarop het licht van het inzicht verschijnt een grote verwantschap. Voor Gadamer is de rol van mimesis, zowel in het schone als in het inzicht, kort en goed deze: mimesis is 'etwas als in sich Sinnhaftes (darstellen)' (Gadamer, 1977, 233). En dat is het voor zover het om de relatie gaat tussen verstaander en verstaan, het uitgedrukte is geen afbeelding van iets. De uitdrukking zelf is waar het om gaat. Het 'zijn' voor zover het begrepen wordt is een spiegeling: waarheid is alleen weerschijn van waarheid, het schijnt waar, is waarschijnlijk. Zo lang er mensen rondlopen brengen die een zaak tot leven door de uitbeelding ervan, passend bij hun bestaanservaring. Ruim veertig jaar later is herlezing van Gadamer herbevestiging van ingeschakeld zijn in het 'Wirkungsgeschichtliche Bewußtsein' met nog meer besef van eindigheid en lijden. Opnieuw is deze herhaalde negatieve ervaring niks anders dan de dingen tot nu toe niet goed gezien hebben, ook als het om Gadamers tekst zelf gaat. Zo lang je leeft en ervaart duurt het interpreteren, het uitdrukken van ervaring, voort.

Aristoteles

Bij Aristoteles zien we net als bij Gadamer een immanent ervaringsbegrip. Wat leren we van Aristoteles over ervaring? Aristoteles (384-322 v.C.) is een van de meest flexibele en open denkende filosofen. Permanent onderzoekt hij alle soorten complexiteit van de menselijke ervaring. De door hem ontwikkelde taal, begrippen, logica en methoden vormen het fundament voor vele empirische en theoretische wetenschappen en takken van de filosofie als metafysica en ethiek. Tot ver in de 19^e eeuw blijft veel ervan in zwang. Af en toe verdwijnt het en wordt nu in de 21^e eeuw weer herontdekt. Zowel in de filosofie als bijvoorbeeld in de systeembioïologie. De uitspraak van Aristoteles: '() in werkelijkheid ontstaan kennis en techniek uit ervaring' (*Metafysica*, 981a4) zegt al veel. Met ervaring begint het eerdere voor ons:

Aristoteles heeft als 'regel': van het eerdere voor ons naar het eerdere in zich. Het eerdere voor ons is datgene wat zich toont in de ervaringskennis, wat ons dan via de 'verwondering' aanzet om de vraag naar het waarom te stellen. De vraag naar het waarom wordt dan beantwoord door het onderzoeken van de vorm ((vanuit het principe van, HR) de energie / entelechia; werking en doelloorzaak) van datgene wat je onderzoekt: je kijkt naar wat het doet, naar het meest verklarende in wat het doet. (Achterbergh)

In deze strategie zie je al de contouren van de SPO benadering (symptomen, problemen, oorzaken) die nu tot de algemene kennis en kunde in vele disciplines hoort. Hij zoekt voortdurend betere manieren om de complexiteit in zijn denken op te nemen. Filosofie en wetenschap beginnen bij het bepalen van de verschijnselen in de ervaring. Vervolgens werk je je door de puzzels heen die de verschijnselen voor je hebben. Net zo lang tot je verschijnselen met dezelfde kenmerken (het grootste aantal, het meest fundamenteel) kunt bewaren.

Voor zijn ervaringsbegrip moeten we een relatie leggen tussen ervaring en de specifieke vorm van mens-zijn, de ziel. De ziel is voor Aristoteles niet een of ander de ervaring overstijgend fenomeen. 'Soul just means the principle by virtue of which living things (things that are besouled) are alive: the form of animals' (Kosman 2013, 12). Of 'the soul is the substantial form of an organic body and the body is the matter of the soul' (Marmodoro, 2019, 33, 34). De ziel is het vormgevende kenmerk van levende wezens (vorm/inhoud, *hylemorfisme*) en van mens-zijn. 'If then we must say something in general about all types of soul, it would be the first actuality ('het verwerkelijk zijn') of a natural body with organs' (*De Anima*, 412b4).

De vorm (of ziel) brengt al het levende naar zijn doel (bij mensen: het gelukkige of goede leven). De ziel speelt een rol in het *realiseren* van de mogelijkheden van mens-zijn. Aan de ziel in mensen, in vergelijking tot dieren, behoren deels gelijke en deels als enige onder de levende wezens, kwaliteiten van geest (nous) en taal (logos) toe. Dankzij zijn denk- en taalvermogen heeft de mens toegang tot de diepere werkelijkheid der essenties. De aan mensen eigen vorm 'werkt' zodanig dat de innerlijke zekerheid, het beslissende criterium van waarheid, in de activiteiten kan verschijnen tijdens het leven zoals zich dat voltrekt.

Hierna volgt een weergave van de menselijke vermogens. Eigenlijk moet je die tekenen als een aantal lagere en hogere duikplanken rond een zwembad van waar je in het water van de ervaring duikt en weer eruit klimt om opnieuw, steeds mooier en dieper, erin te duiken.

Het onderstaande kader geeft de opbouw van de menselijke ziel volgens Aristoteles⁹.

Irrationeel		Rationeel				
<i>Vegetatief</i>	<i>Strevend</i>	<i>Berekenend</i>		<i>Theoretisch</i>		
Voedselopname, groei, voortplanting, beweging, zintuiglijke waarneming en verbeelding, begeerte	Beweegt de agent van binnenuit in de richting van het goede	De waarheid over dingen weten in zoverre als ze variabel zijn en het in ons vermogen ligt ze te veranderen, gebaseerd op:		De waarheid over dingen weten in zoverre ze niet anders (noodzakelijk) kunnen zijn, gebaseerd op:		
		Maken poësis	Handelen praxis	Demonstreren van eerste principes in bepaalde regio's	Ontdekken van eerste principes	Ontdekken en demonstreren vanuit eerste principes
Biologische functies	Morele deugden aretê	Vaardigheid technè	Praktische wijsheid phronèsis	Wetenschap epistēmē	Begrijpen nous	Wijsheid sophia

Ja, we kennen van Plato en zijn voorgangers de neiging om bij de gedachte aan de ziel naar de rand van het universum te lopen en daar op zoek te gaan naar iets overstijgends, transcendenten. Bij Plato vind je de bekende metafoor van de ziel als de menner van het spanpaarden: het witte paard wil omhoog, het zwarte wil naar beneden.

Aristoteles brengt daar tegen in dat de ervaring zelf een enorme rijkdom aan verwondering en schoonheid bevat en dat we nooit op een coherente wijze boven onze ervaring kunnen uitgaan. Het project is het onderzoeken van onze ervaring door middel van ons intellect. Mensen beschikken van nature over begrip, kritisch inzicht en praktisch intuïtieve kennis. Dat allemaal rijpt door gebruik te maken van ervaring.

Daarmee is ervaring in bovenstaande figuur als een bassin onder de ziel te projecteren. Ervaring is brandstof voor de wil tot weten waarvoor de ziel goed is toegerust. Die gaat met verschijnselen in de ervaring aan het werk zoals eerder uitgelegd. In de ervaring zelf gebeurt ook nog iets: daarin neem je geloofwaardige meningen opgebouwd uit waarnemingen als dat wat ze in taal uitgedrukt, zijn: algemene uitspraken. Door onze ziel die ermee instemt worden die meningen geloofwaardig. Algemene uitspraken worden niet weerlegd door een andere geloofwaardige mening die er mee in tegenspraak is. De ziel weet wel raad met *het geheel* van die geloofwaardige meningen en de contradicties en ambiguïteit. Juist daardoor is de innerlijke zekerheid van de ziel het beslissende criterium van waarheid. Wat waar is herken je als je het tegenkomt. Het eerdere geheel voor ons: het geheel van geloofwaardige meningen, algemene uitspraken waar de ziel (vorm van mens) mee instemt.

⁹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, hoofdstuk I 1102 a27-1102 b3 en hoofdstuk VI De eigenschappen van het intellect. Met betrekking tot ervaring daarin met name 1143 b7-15. 'Aan onbewezen beweringen en meningen van ervaren mensen, oudere personen of verstandige lieden moet men evenveel aandacht besteden als aan bewezen waarheden'. Een goed college Aristoteles: Bas van der Kleij, *De levenskunst van het lichaam* (2003)

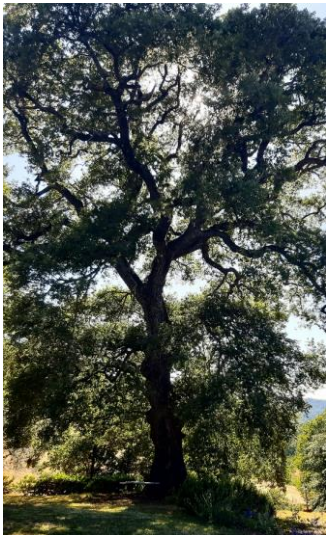
Tot besluit

Ervaring is een onmetelijk en oeverloos onderwerp. Daar zit je dan acht maanden later met een tekst die vanaf het begin zeker het doel was maar die op het eind uit twee delen bestaat. Het resultaat van de inspanning is geen heldere opbrengst zoals een formule: 'ervaring = () + () : ()'. Of 'als je vanuit Aristoteles, Gadamer en Voegelin filosofisch gaat reflecteren op ervaring krijg je het resultaat X, Y en Z'. Toch zie ik wel een opbrengst.

Door kritische reflectie kun je tot het inzicht komen dat ervaring niet is wat ik beweer: het eerdere geheel voor ons. Met een contra-argument houd ik dat kenmerk van ervaring overeind. Als ervaring geen eerder geheel voor ons is kan je niet misleid worden door verkeerde gehelen. En dat gebeurt massaal, in alle tijden. Gesprekken over verkeerde gehelen, over werelden als vernietigingskampen, helpen mij om de schaduwkanten te zien van in een geheel geloven en ernaar kunnen verlangen. Het misbruik van dat kenmerk door

Twee over half zes, om precies te zijn. Geen seconde later.

Elke ochtend op La Pernice word ik op hetzelfde tijdstip wakker.

Om te kunnen meemaken dat de zon nog niet boven de bergkam is uitgestegen. Ik wil het 'm zien doen. De eeuwige beweging laten doordringen tot in dit lijf, tot op deze plek, hier op dit uur. Resoneren met de wereld om me heen.

Daarna kook ik een 'café' en neem plaats onder de 300 jaar oude boom. Eronder voel ik me als een jong volwassene, het leven ligt nog voor me. Ik stel me voor wat deze boom allemaal al heeft doorstaan. Van natuur tot geschiedenis, alle krachten, de goede en slechte. Tot aan deze dag dat ik op het bankje onder hem kom zitten. Er is vrede met de tijd. Die van de boom buiten mij. En die van binnen in mij. Tijd is inderdaad de ruimte van je innerlijk, ervaar ik hier op dit moment. In de echte ruimte waarin ook mijn lichaam een plaats inneemt, ritselt er hier en daar iets. Reeën, dassen, zwijnen? Vlinders weten dat de zonkracht toeneemt en kiezen positie. Je komt zintuigen te kort.

In dit meditatieve moment tussen eindigheid en oneindigheid is die ene die jij bent, in potentie eenzaam, verbonden met het vele. Niet omdat je iets deed, maar door niets te doen, je te onthouden. Dit moment baart de gedachte over het hekje in de verticale lijn, de wand, tussen leven en dood (Sprakeloos 16). In het leven kijk je tegen het onbegrijpelijke van de dood aan. Ongeacht hoe vaak je ook Epicurus herhaalt: als ik er ben is de dood er niet, als de dood er is, ben ik er niet. Eenmaal ziek, met het levenseinde voor ogen blijkt er in de wand tussen die beide gebieden een poortje, een hekje te zitten. Ineens kijk je van twee kanten – tot je laatste halve minuut – tegen zowel het leven als tegen de dood aan. Je gescheiden zijn, je bijzondere geworpenheid in de levensstroom gaat naadloos over in een 'alles is zoals het moet zijn'.

Andere mensen zoeken en vinden ditzelfde moment in het bidden, dat zocht en vond mijn moeder daarin. Er zijn vele andere vormen van je uitdrukken voor beschikbaar van yoga tot mindfulness, van acrobatiek tot zingen, van fietsen tot zwemmen, van schrijven tot schilderen. Het ligt er maar aan wat je er aan betekenis in legt, hoe sterk je geloof dan is en hoe ver je overtuiging dan reikt.

Daarvoor kun je mee gaan met Voegelins meditatieve rationaliteit in de richting van transcendentale ervaring en mystieke getuigenis. Zoals in Sprakeloos (15), in mijn 'metaxis' en grenservaring tussen leven en dood (kader). De kranten en sociale media staan vol van getuigenissen, tot en met de gezangen uit het ongerijmde toe. Wederopstanding? Wie wil dat niet na de ervaring van een persoonlijk Armageddon?

verkeerde ideeën toont het belang aan van ideeën.

Wellicht is Aristoteles' vorm (of ziel) kenmerk van mens-zijn teveel in onbruik geraakt om nog innerlijke zekerheid te hebben over waarheid. Wie die vorm niet (her)kent in het eigen leven en in andere levenden kan van daaruit ook niet bijdragen aan de realisering van de 'werking' van zowel menszijn als van de overige 'natuur'. Het kenmerk van ervaring als het eerdere geheel blijft nodig voor verbetering: de ervaring als een zichzelf voedende vorm van kennis op basis van ideeën als het ware en goede. Die er al kunnen zijn dankzij anderen en andere bewustzijn-realist-taal complexen. Zo kun je je door reflectie wapenen tegen misbruikers van geloof in een geheel.

Onderweg in dit tweede deel ontstaat bij mij het besef dat ervaring zichzelf voedt met ervaring. Ervaring gaat als het eerdere geheel voor ons aan jou vooraf in de jou onbekende wereld en keert weer bij je terug als geheel in de herhaalde ervaring. Waar niet weten in de ervaring mee resoneert, waar je je mimetisch tegenover verhoudt ís (je) ervaring. Tijd voor enige speculatie (opgevat als beschreven bij Gadamer).

Respectievelijk als leven en kennis *ervaren werkelijkheid* is een belangrijke component van geest, Geist, logos, nous. Een door menselijke vermogens zichzelf (re)producerende activiteit, fundament van vrijheid in denken, spreken en zijn over en van mensen en van 'alles'. Geest als het bewust vasthouden van waarheden die mensen in omgang met zichzelf en het andere, inclusief de *natuur*, te weten zijn gekomen, als in geestverwantschap, als in voeding voor de geest, als in ge-weten. Geest zorgt voor de 'werking' in het 'Wirkungsgeschichtliche Bewußtsein'. Of dat nu de met behulp van filosofie 'vollziehbare Daseinsweise der Idee als Komplementärbegriff zur Natur' (Hegel) of als 'das Eingedenken der Natur im Menschen' (Adorno) is. Resonantie en mimesis als vormen van niet weten in ervaring zorgen voor passief en actief aanraken, voor besef van doelen, waarden, waarheid. Ervaring vindt uiteindelijk bevestiging in de ziel als de vorm van mens-zijn (zelfs als dat 'ons beste verzinsel' is). 'Onze ziel is voor de geest wat de schaduw is voor het lichaam' (Visker, 2022, 327). Ziel en schaduw zorgen ervoor dat geest en lichaam niet oververhit raken, uitdrogen, op tijd rust krijgen, energiek en open blijven.

Meer 'down to earth' scheidt het woord ervaring al een wereld, is een eerste onderscheiding waarmee een mens werkelijkheid beleeft en betekenis geeft, uitdrukt. Ervaring duidt aan dat mensen levend kennis nemen van zichzelf in een omgeving. Met het leven erbij is dat kennis die niet louter aan logische wetten voldoet. Daarom komt een conceptuele analyse van ervaring pas ná de gekozen narratieve benadering¹⁰. Je kunt om iets te verhelderen ('éclairté') schaduw ('ombre', schilderkunst, 'obscur', literatuur) toe voegen zegt de 'homme des lettres' Paulhan¹¹. Daar ben ik het mee eens. Ervaring gezien vanuit leven en kennis (van zijn), moet je niet als een concept zien maar als een conceptie, met ruimte voor metaforische en andere 'schijnende' uitdrukkingen. Zo je wilt met iets magisch en mythisch erin dat 'werkt' ('ziel onder de arm'; Schelers reactie op de film over de plant). Bij ervaring gebruikte termen als ziel, geest en geloof zijn uitdrukkingen, termen waarmee iets 'schijnt', waar-schijn-lijk wordt. Wat in ervaring wordt uitgedrukt zijn geen oordelen, in welke relatie dan ook, die logisch vrij van tegenspraak moeten zijn, maar zijn levensverhoudingen (Gadamer, 1960, 424, 425). Wat wij als wereld ervaren kan in al zijn diversiteit aan levensverhoudingen uitgedrukt worden. Dankzij de eerder uitgedrukte en in de geest (bewustzijn-realiteit-taal complex) opgeslagen ervaring die de ervaring voedt.

¹⁰ Voor een analyse van ervaring is conceptueel en logisch ook begrip nodig van wat iets *niet* tot een ervaring maakt. Strawson: '() for the classification of the status of such occurrences as experiences (of a self conscious subject) to have a point, there must be some understanding of the contrasting status of not being an experience. This contrast or distinction can be present only if the creature's experiences, which, after all, are what sustain its concept applications, sustain the application of non-experiential categories. (Snowdon, 2001, 346). Zie over Strawsons benadering van ervaring via de conceptuele structuren onder de oppervlakte van taal H-J Glock, 'P.F. Strawson', (2003) en idem, 'Strawson's Descriptive Metaphysics' (2012)

¹¹ Een van de hoofdfiguren in hoofdstuk 25 *Rue du Cheval Blanc 13* waar ik in 2023 verder aan werk.

Ieder mens kan een reeks ervaringen vertellen, waaronder de eigen scharnierervaringen. Zo kom je de verschillen en overeenkomsten tussen die uitgewisselde ervaringen te weten. Of in ervaring het eerdere geheel voor ons aanwezig is kunnen mensen zelf nagaan aan de hand van hun ervaring. Het eerdere geheel verschijnt in ervaring maar kun je wel vanuit verschillende invalshoeken rubriceren of belichten: vanuit de biologische, de individuele en sociaal psychische, de sociale, economische en cultureel-maatschappelijke tot en met de professionele en spirituele invalshoek. Ofwel het in de ervaring aanwezige geheel voor ons verschilt in elke ervaring. Je ontwikkelen door ervaring betekent leren om in dat eerdere geheel steeds meer onderscheidingen aan te brengen. Het eerdere geheel voor ons is de primaire betekenis van *leven* als werkelijkheid. Daarin zit ook de historisch overgeleverde ervaring en betekenis van werkelijkheid. Die ervaring in *leven* is van een andere orde dan ervaring als activiteit van *kennen*. Mijn behandeling van ervaring laat die twee opzettelijk naast elkaar staan. De beoefening van filosofie als zelf opvoeding eet van twee walletjes. Ontkent niet dat reflectie op de mogelijkhedenvoorwaarden van kennis nodig is om zo verschijnselen in de ervaring te kunnen ordenen. Maar begint bij participatie in een bewustzijn-realiteit-taal complex ('ontwerp van wereld' waarvan we de metafysische, epistemologische en andere vooronderstellingen kunnen kennen) waardoor ervaring mogelijk is en omgekeerd daardoor bevestigd wordt in de voortgang van ervaring. Ervaring gebruikt vanuit het leven in de werkelijkheid het niet weten (i.c. resonantie en mimesis) om ontvankelijk te zijn voor wat aan gene zijde van onze kennis en concepten ligt maar wel kan worden beleefd. En voegt door geloof een dimensie aan waarheid toe die verder reikt dan de strikt logisch te beredeneren waarheid. Door transcendente ervaringen (het meest 'volmaakte' eerdere geheel voor ons) hoeven we niet terug te schrikken voor grenzen van leven en dood, van mens en natuur, van hetzelfde en het verschillende. Gezien de geschiedenis is het wel raadzaam om het magische en mythische dat je in ervaring ook uitdrukt in eigen hand (als politiek van de ziel in een bewustzijn-realiteit-taal complex) te houden en er zelf niks verkeerd mee te doen.

Terug naar de citaten van Kant, Jay en Kessels aan het begin van dit tweede deel. Voor ervaring die meer is dan cultureel gedeformeerde beleving, misschien wel een eerder geheel voor ons is van woord en ding (Jay) en die zowel reductionisme als zweverigheid weet te vermijden (Kessels) is een voor transcendente ervaring gevoelige ziel nodig¹².

Het interview met Henry Marsh (Wintergasten, 4 januari 2023) is één groot voorbeeld van zo'n ziel, in een bepaald milieu en tijdperk. Marsh is hersenchirurg en liefhebber van 'toolporn' – alles waar je maar mee kan snijden, een mij onbekende ervaringswereld. Maar we komen overeen in leeftijd en prostaatkanker. Hij vertelt hoe hij zich door ervaring als zowel leven én kennis ontwikkelt tussen de twee polen van het fysisch technische en geestelijk poëtische (techne en phronesis). Marsh vertelt, gezien door mijn bril in dit hoofdstuk, hoe zijn ervaring hem steeds beter informeert over de (dis)balans tussen absolute technische macht en sociale empathie. En hoe speelt het eerdere geheel voor ons dan in zijn ervaring? Zoals elke specialist leert hij vooral door fouten en als elke specialist moet hij maar zien te leven met de innerlijke begraafplaats van patiënten bij wie fouten zijn gemaakt. Hoe meer hij zich vanuit zijn levenservaring inspant om te communiceren over en met de ervaringen van zijn patiënten, des te beter de balans. Aristoteles' indeling van de ziel.

¹² p. 215, 216 het eindpunt van ontwikkeling dat Jos Kessels in *Het welgetemperde gemoed* (2019) beschrijft

In het interview komen de paar jaar dat hij tussen zijn 6^e en 8^e in Den Haag woonde en aan zee hout jutte waarvan hij bootjes timmerde ter sprake. Vanaf 7'30" geeft hij een pracht voorbeeld van ervaring. Hij was er nooit meer terug geweest, tot vier jaar geleden voor een literair festival. Toen had hij een 'very strange experience'. Hij liep voor het eerst weer door Den Haag, herkende niks, maar hij voelde zich er helemaal thuis. Hij werd overspoeld door warme gevoelens van liefde. Terwijl hij zich er helemaal niet van bewust was dat hij die gevoelens had. Psychologen noemen dat impliciet geheugen. We hebben veel herinneringen waarvan we ons niet bewust zijn (herinnering van een ervaring van geluk uit zijn kindertijd, HR). Daarin hoor je Kants 'inneren Erfahrung des Daseins meiner Seele in der Zeit'.

Kom ik verder dan ik was? Dit stond er eerder. Compact uitgedrukt zie ik ervaring *als een zichzelf voedende vorm van ongedifferentieerde kennis over natuur, 'werelden', mensen en allerlei relaties daarin en daartussen in allerlei praktijken (handelingsomgeving)*. Ervaring is een nog onderscheid loos geheel maar bevat al wel alle latere onderscheidingen.

Ervaring is een bron van het in interpretaties van verschijnselen de delen (mensen, objecten, werelden) niet van elkaar kunnen scheiden en uitgaan van de verbindingen ertussen. Van de som van het ene en vele, van het nog niet onderscheidene van gevoel en cognitie, van woord en ding. Het eerdere geheel voor ons is er al dankzij eerdere in bewustzijn-realiteit-taal complexen participerende mensen en door hen geleefde en gekende 'waarheden' in hun ervaring. Als geliefden die hun initialen in een boom kerven laten ze de tekens, taal, teksten over die gehelen na. Daarmee voedt en herhaalt onze ervaring zich. Zo participeren wij verder in bewustzijn-realiteit-taal complexen en in de ontwikkeling van een taal en waarheid van realiteit. Zo zetten leven en kennis in ervaring samen de Geest voort. De kennis van de realiteit, objectiviteit, waarheid ligt in het samenhangende dat door de ervaring wordt uitgedrukt en niet in het afzonderlijke, in het geïsoleerd geanalyseerde. Echt 'objectief' denken begint niet met analyse en mogelijkheidsvoorwaarden van kennis, maar in ervaring door niet weten (resonantie met en mimesis) van het eerdere geheel waartoe de fenomenen horen.

In historisch veranderlijke en cultuurgebonden bewustzijn-realiteit-taal complexen kunnen de regulatieve ideeën in het eerdere geheel voor ons onwaar zijn. Ofwel: niet elk ervaren geheel is een waar geheel, niet alle ervaring drukt zich uit in de zich ontwikkelende taal van waarheid en realiteit of bevestigt het al dan niet terechte geloof in zo'n taal. Ervaring raakt vervuld door verkeerd voorgestelde of kwade gehelen (die het andere, de ander uitsluiten). Op voorhand weet niemand, in geen enkele ervaring dat. Maar we kunnen ze beter leren kennen (ook door grammaticale analyse van de regulatieve ideeën in het geheel) en ze op grond daarvan leren beoordelen. Dat doe je door *be-werking* (eerste verwerking, explicitering) in leven en kennis en vanuit de onophoudelijke bereidheid om elke keer opnieuw van één van de planken rond het zwembad in de ervaring te duiken¹³.

¹³ Bij het afsluiten van dit tweede deel stuit ik op Seiferts in 1975 verkondigde rehabiliteringsbeweging van de filosofie. 'Objectieve waarheid' en transcendentie zijn daarin sleuteltermen. Gezien de geur daarvan vraag ik me af hoe zich dat soort denken (met een hoofdrol voor God) tijdens de filosofie studie in mijn hoofd heeft genesteld. Streef ik er een goddeloos equivalent van na? Zie aantekeningen bij 26 Ervaring en zo verder.

Bijlage Filosofie bronnen over ervaring¹⁴

Aristoteles (350 v.C.): *Metafysica* 980a-981a 'Bij mensen ontstaat uit herinnering ervaring. Een groot aantal herinneringen met betrekking tot dezelfde zaak resulteert in iets met de kracht van één ervaring'; ervaring als algemene kennis van het eerdere voor ons bemiddelt tussen enerzijds zintuiglijke kennis en anderzijds technische en wetenschappelijke kennis; herinneringen aan 'hetzelfde en vaker voorkomende' is ervaring, de ervaring leert je wat in de regel gebeurt en wat niet en ook welke uitspraken geloofwaardig zijn *Over de ziel* (dynamis/energeia) (Marmodoro; Kosman; Nussbaum); **Roger Bacon** (1270) ervaring als een van de vier kennisdomeinen ter bestrijding van vier dwalingen: het volgen van een zwakke of onbetrouwbare autoriteit, gewoonte, de onwetendheid van anderen, en het verbergen van de eigen onwetendheid door beweerde kennis; **Montaigne** (1580), *Essays* III.13 Over de ervaring 'Als de rede tekortschiet roepen we de ervaring te hulp'; (zie ook Ignatieff, *Troost*, 2022 113 e.v.) **Locke** (1675), ervaring als sensation (uiterlijk) en als reflection (innerlijk); **Kant** (1780): 'Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind' (R.V. III, 75); wij kunnen niet anders tot begrippen van de natuur komen dan door de ervaring (vdH, 17); (> **Strawson**, 1966; 'Kant represents the

purpose of the Critique as explaining how the synthetic a priori is possible. In his constructive reinterpretation, Strawson replaces this by the question, What features are essential to any conception of experience that we can make intelligible to ourselves? He calls the task of answering this "the metaphysics of experience."; **Fichte** (1800), 'Denken Sie die Wand', legt accent op de enige die dat kan doen; **Hegel** (1807) wetenschap van de ervaring van het bewustzijn (Phänomenologie); **Cassirer** (1920), ervaring in symbolische vormen taal, kunst, religie etc.; **Wittgenstein** (1950), 'Experiences are identified by their object, not by their qualitative character' (Hacker II, 53); (cf. scharnierproposities; Glock, 231 ev, van Delft, W III); **Quine** (1950), het tribunaal van ervaring <https://youtu.be/wuKpR90XC10?t=551>; **Jaspers** (1950), ervaring in grenssituaties; **Heidegger** (1950), de metafysische ervaring van zijn als grond; **Merleau-Ponty** (1960), visible et invisible; **Gadamer** (1960), eigenlijke ervaring is dialectisch, betekenisvolle ervaring van de wereld (vd H 195, 199); ervaring van het Jij, bron van mensenkennis (WM 341) 'Denn es gibt keinen Standort außerhalb der sprachlichen Welterfahrung' (WM 429); **Adorno** (1960), metafysische ervaring; **Blumenberg** (1980) metaforologie; **Ricoeur** (1980), *Temps et récit I*, mimèsis-muthos; **Voegelin** (1985), bevriend met Alfred Schütz), *Order & History* V, 20: experiences of transcendence compose both the essence of philosophy and the order of human existence and history; bewustzijn van participatieve rol in het proces van ervaring, verbeelding en symbolisering *Order & History* V, 54; **Nagel** (1986) is bekend om zijn verdediging van het onreducerbare karakter van fenomenale ervaring en van de niet te vermijden perspectivistische aard van ervaring; **De Boer** (1990), poëtische filosofie (> **Levinas**); **Ankersmit** (1993) De historische ervaring; **Rescher** (1996), *Process Metaphysics*, 36: 'Human agency as we experience it qualifies paradigmatic for process'; **Unger** (2007), *The Self Awakened* V Time and Experience Antinomies of the Impersonal; **Kessels** (2010; 2022) Kralenspel Praktijkwijzer 52; **Bertram** (2019, 76) taal: articulatie en explicatie (themativering): 'Nur dann, wenn die Praktiken die uns selbstverständlich sind, nicht das letzte Wort haben, können wir Freiheit gewinnen.

¹⁴ Naast de bekende klassiekers (Windelband, Störig etc.), onder meer Coreth, 1972; Schulz, 1972; McDowell, 1994; Danto, (1989) 1997; *Atlas van de filosofie*, 2005; Arnold, *Die Erfahrung der Philosophen* (2010); Kessels, *Het welgetemperde gemoed*, 2019; van der Heiden, *Metafysica*, 2021. Ervangersleren: Kolb